

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.rtyva.ru

№14
(19353)

2020 чылдың
февраль 11
вторник

Хүннүң үнери — 06:58
Ажары — 17:16
Хүн дурту — 10:18

Садар өртээ хостуг 12+

КОРОНАВИРУС РОССИЯДА ИЛЕРЕТТИНМЭЭН. ТЫВАДА БАЗА ЧОК

Россияның Хереглекчилерниң эрге-ажыын камгалаар хайгаарал албан чериниң ТР-де Эргелели электен дүвүрээзин үндүрбезин сүмелээн.
Хоралыг вирустар илередир бүгү ажилдар чоруттунуп турар.

Тываның дүргедээшкинниг хөгжүлдээзиниң программасы

БОТТАНЫЫШКЫНГА УЗУН ТЫНЫШ, "УЗУН" САҢ-ХӨӨЖҮДҮЛГЕ ХЕРЕК

Эрткен 2019 чылда Россия Федерациязының Чазаа, төп эрге-чагырганың күүседикчи органнары, федералдыг яамалар болгаш күрүнениң өске-даа албан черлери Тыва Республикаже улуг кичээнгейни салып келгеннер. Россияның экономиктиг хөгжүлдө сайыды турган Максим Орешкин биле саң-хөө сайыды Антон Силуанов баштаан федералдыг күүседикчи органнарның бедик албан-дужаалдыг даргалары Тыва Республиканың социал-экономиктиг дүргедээшкинниг хөгжүлдээзиниң 2019–2025 чылдарда хууда программаның төлөвилелин федералдыг болгаш республика деңнелдиг хурал-суглааларга каш удаа чугаалашкан.

(Уланчызы 3-кү арында). ➡

Тываның Чазааның Аппарат хуралындан

УРУГЛАР САДТАРЫНЫҢ ТУДУУН ХАЙГААРАЛДА АЛГАН

Бо хүннүң бир кол айтырыы – уруглар садтарының немелде тудугларын үезинде доозары. ТР-ниң Тудуг болгаш коммунал ажил-агый сайыды Е. Ю. Овсянников тудуглар дугайында илеткээн. Республикада ниитизи-биле 19 тудуг объектизи бар. Тудугларның 6-зы доозулган, артканнарында ажилдар ам-даа уламчылап турар.

Кызыл хоорайда 11, 38 дугаарлыг уруглар садтарының немелде тудуглары дооступ турар, ам чүгле "Водоканал", ЧЭТ-тен техниктиг корум-чурумнар чөпшээрелин алыр база Росхереглелхайгааралдан чөпшээрел алыры арткан. Хову-Аксында "Солнечный" уруглар садының тудуу доозулган, чүгле суун ажыглаар чөпшээрел албаан. Беш тудуг объектизи 85-90 хуу, Кызыл хоорайда база Ыраккы Каа-Хемде тудуглар 90 хуу кылдынган. Ажылы оожум чоруп турар черлерниң тудугларын хайгааралга алган, ол дээрге Сүт-Хөл, Тес-Хем, Эрзин, Бии-Хем-дир.

ТР-ниң Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол кожуун чагырыкчыларына чаңгыс чер-чурттугларын мөөңнеп, ту-

дуглар ажылынга эки киржип, темпини күштелдирерин чагаан.

ЧЫРЫК БОЛГАШ ЧЫЛЫДЫЛГА

Тыва Чазактың хуралынга Тожу кожуунда чырык болгаш чылы-дылга талазы-биле шыңгыы чугааны чоруткан. Чазак Даргазы Тожуда чырык талазы-биле үрелиишкин ам ийи удаа болуп турарын, база аңаа хамаарыштыр шыңгыы хем-чегни алырын, чагырга даргазы Буян Ондарга сагындырып чугаалаан.

Социал четкиде ам база Тоора-Хемде чырык өшкен, караңгы черде чурттап турарын бижээн. Маңаа хамаарыштыр алырга, суурнун чурттакчызы машина-зын эзирик башкарып чорааш, чагыны үстүрген дугайы билдинген. Бо талазы-биле чон-биле ужуражып, хурал-суглааны чорударын база арага садып турар улус-биле ажылды күштелдирерин Дарга негээн. Тожу кожуунун чагырга даргазының чугаазы-биле алырга, чогуур хемчеглерни ап турарын дыңнаткан. База республикада чырык болгаш чылыдылга айтыры ТР-ниң энергетика болгаш одалга сайыды Роман Кажин-оолга дорт хамаарылгалыг дээрзин сагындырган.

Бистиң корр.

Улуг-Хемден медээлер

БАДЫТКАЛ ЧОК
ШЫН ЭВЕС МЕДЭЭЛЕР

"Коронавирус" Тывада база тарап турар, хөй кыдаттар-ны Кызылдың болгаш кожуннарның улуг эмнелгелеринге тарадып чыттырар дээн-дир..." дишкен дидир-дидир чон ортузунга дыргын тарай берген. Харын-даа мырыңай, эмчилерде чыттырып алган кылдыр чугаалажып турар.

Тыва Республиканың "Роспотребнадзор" албан чери чонга тайылбыр ажилдарын чорудуп, дыңнадышкыннарны кылып турбуже, чон ортузунга дүвүрээзин үндүрүп турар медээлер шын эвес, "хон чугаалар" дээрзин дыңнаттывыс.

Бо хүнде Шагаан-Арыгның төп эмнелгезининг Халдавырлыг аарыглар салбырында 16 бичии уруглар: 2-зи ижин аарыындан, артканнары респираторлуг вирустуг инфекциядан (ОРВИ) эмнедип чыдар. Бо хүнде эмнедип турар кижилерининг аразында берге байдалдыг аарыг кижилер чок. Халдавырлыг аарыглар салбыры болганда, эмчиде чытпайн турар кижилер кайы хамаанчок ынаар үнүп-кирип болбас дээрзи билдингир. Халдавырлыг аарыглар салбырының улуг эмчизи Чаяна Шолбан-ооловна Орус-оолдан чон ортузунда тарай берген медээниң дугайында ылавылап айтырарывыска, ол мынчаар харыылаан: "Эрткен пятницада ТР-нин Кадык-камгалал яамызындан бистиң салбырың ажилын, эмнедип чыдар кижилерининг, грипп болгаш ОРВИ аарыгларының кожунда байдалын хынап кээп чораш. Кандыг-даа кыдат омак-сөөктүг кижилер бистиң салбырда эккеп чыттырбаан".

ТР-ниң "Росхергелел-хайгаарал" албан черининг кол эмчизининг сүмелээни-биле болгаш өөредилге албан черлерининг база кожунда төп эмнелгениң бичии уруглар эмнээр салбырының айткан сан-чугаайларына даянып, назы четпээннер ортузунда грипп, ОРВИ аарыглары тарап турарын барымдаалааш, Шагаан-Арыг хоорайның №1, 2, гимназия школаларында карантинни чарлаан. Өске школаларда байдал чүгээр болганы-биле чүгле хоорай школаларында

карантин чарлаттыгын. Бир эвес тус черлерде назы четпээннер ортузунда аарып турар кижилер хөйү-биле демдеглеттинген болза, ону хүн бүрүде хыналдага ап, чогуур черлерге дыңнадыр. Аарыг халдавырлыг болганда, дузалал масканы кедер болгаш арыг-сигини сагыыр ужурлуг.

Кожуунда бактаап турар 3 аптека бар. Бо хүн аптекаларга чедип, камгалал маска бар-чогун ылавылап көрдүвүс. Саян-Шушенск кудумчузунун 3 дугаар бажында "Форте" аптекада (эргелекчизи А.Х.Ондар) маскалар чок, бо чоокку үеде эккелбес деп харыылады. Дружба кудумчузунда 59 дугаар бажында "Гелиос" аптекада (эргелекчизи С.К.Долдуг-Эник) камгалал маскалар 7000 хире бар. Бир хапта 5 маска чоруур, өртээ 30 рубль. Хуу сайгарлыкчы У.М.Өлчейнинг аптеказында (Кечил-оол кудумчузу) 10 муң хире маска бар. Чаңгыстап садарга 5 рубль, хапта 5 масканың өртээ 25 рубль, хапта каан 50 масканы 250 рубльге садып турар.

Кожуунунг төвүнде карантин чарлаттыганы-биле хөй кижилер киржилгелиг культура-массалыг, спортчу хемчеглерни эрттирерин февраль 10-дан 17-ге чедир кызыгаарлаанын дыңнаттывыс.

ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ
АЙТЫРЫГЛАРЫН
САЙГАРГАН

Тываның Чазаның көжүп чоруур хүлээп алыышкыны январь айдан эгелеп ажилдап эгелээн база көдээ суурларже үнүүшкүннерни чорудуп турар. Бо хүн Чазактын ажилчын бөлүү хүннүң бирги чартыында Ийи-Тал, Хайыракан, Арыг-Бажы суурларына чедип, көдээде чонну хүлээп ап, дүвүредип турар айтырыгларны чугаалашкан.

Хүннүң ийги чартыында Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчыларына хүлээп алыышкынны чоруткан.

Көдээ суурларның чурттакчылары колдуунда күрүнөдөн деткимче телевилелдер (программалар), социал телевирлер дугайында айтырыгларны салган. А Шагаан-Арыг хоорайның чонунуң айтырыглары колдуунда тус чер чагыргазының шиитпирлээр айтырыглары: коммунал ачы-дуза чедирилгези, капиталдыг септелге, чылыг,

изиг-соок суг хандырылгазы, чер айтырыгларының дугайында салып турарын хүлээп алыышкын кылып келген специалистер дыңнаткан.

Чазак деңнелдиг шиитпирлээр айтырыгларны болгаш Тываның Баштыңының хүлээп алыышкыныне бижээн билдириишкыннерни бүрүткөп, хүлээп алган. Ниитизи-биле Чазактын мобилдиг хүлээп алыышкынына 100 ажыг чурттакчы хууда айтырыгларлыг кирген.

«Улуг-Хем» солундан.

Тываның Баштыңының парлалга албанының медээлери

КӨДЭЭ ЧЕРЛЕРДЕ КАДЫК
КАМГАЛАЛЫНЫҢ БИРГИ
ЗВЕНОЗУН ЭДЕ ДЕРИИРИН
НЕГЭЭН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол республиканың ыраккы булуңнарында төп эмнелге албан черлерин медицина дериг-херекселдери-биле хандырып системаны эде көөрүн республиканың Кадык камгалал яамызынга дааскан.

Ыраккы суур Мугур-Аксының эмчи ажилдакчызының эмнелге албан черинде рентген аппаратының аргажок байдалының дугайында бо хүннерде салган видеоролигин көргөш, Шолбан Кара-оол социал четкиде бодунуң арынында мынча деп бижээн: «Ыраккы Мугур-Аксында эмчистин дүвүрээп сеткилин четкиде көрдүм. Ону анаа эрттирип шыдавас мен» деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Февраль 5-те социал четкилерде парлаттыгын видео Тываның Баштыңына ындыг даалга бээрине үндезин болган. Мөңгүн-Тайга кожун эмнелгезининг эмчизи 80 чылдарда үндүргөн "Арман" рентген аппаратын амдыгаа дээр ажыглап турарын көргүскен. «Ооң сөстөрине каттыжып, сагыш човал тур мен – деп, социал четкиде Шолбан Кара-оол бижээн. – Көдээ суурнуң эмчизининг база эмчи дузасынга херекселдиг көдээ чурттакчылар дээш дүвүрээзининг айтыры-дыр».

Тываның Баштыңы чүгле төп эмнелге албан черлерин эвес, а ыраккы кожуннарны база дериг-херекселдер-биле четчелээр дээнинге каттыжып, хандырылга системаны эде көөр даалганы яамыга берген. Мөңгүн-Тайганың төп кожун эмнелгези кадык камгалалының бирги звенозун чаартыр программада киргени билдинген. Бо чылдың планы езугаар ол эмнелге чаа дериг-херекселдерни алыр.

Төрээн республиказында хөй чылдарда амыр эвес байдалдарда ажилдап турар кижилерни дыңнап, кандыг байдалда чурттап, профессионал ажил-чорудулгазын кылып турарын билген турар ужурлуг дээрзин Тываның Баштыңы демдеглээн.

ТЫВАНЫҢ ЭКОНОМИКА
ЯАМЫЗЫ: ТУРИЗМ
АДЫРЫНДА СОЛУН
ХЕМЧЕГЛЕР

Туризм адырында 2019 чыл чымыштыг болгаш солун хемчеглер-биле байлак болган.

Баш бурунгаар санаашкыннар-биле алырга, 2019 чылда Тывага 117 328 туристер келген. Оларның – 7505-зи даштыкы туристер. (2018 чылда – 95705 турист келген, оларның – 2213-у даштыкылар, 2017 чылда – 78 212 кижилер).

190 кадыкшылга организациялары уругларга дээш ажилдаан. Сүт-Хөл кожунда «Алдын-Ха-

вак» турисчи баазаны база Кызыл хоорайда ийи сылдыстыг «Чалама» аалчылар бажыңын ажиткан.

Аалчылар хүлээп алыр 18 чер ачы-дуза чедирилгезининг шынарын бедидип, "сылдыстар" алыр классификацияны эрткен. Дүрген дуза албан черлерининг телефон дугаарларын айткан интерактивтиг картаны Яндекс сервисинде ажилдап кылгаш, кириген. Республика девискээринге аай-дедир чоруунга таарымчалыг кылдыр айтыкчылыг турисчи навигацияны кылыры уламчылавышаан. Чараш бойдус чурумалын таныштырары-биле «Дүрген шуралгаа» экологтук коопаны ажиткан.

Тыва Республика дугайында хөйге сонугурун чыг медээлерни бээр дээш, 2019-2023 чылдарда Тыва Республиканың хемчеглер календарын ажилдап кылган. Календарыда 40 ажыг хемчег кирген, бо хүнге чедир планнаан хемчеглер 100 хуу күүсеттинген. XXIX делегейниң кышкы универсиадазы (Красноярск хоорай), «Интурмаркет 2019», «ITM Mongolia - 2019», «Мир Сибири. Зима» (Красноярск) делегей чергелиг турисчи делгелгелер, «Енисей Сибири» (Абакан) регионнар аразының турисчи делгелгези база Красноярскиге экономиктиг шуулган дээн ышкыш, 6 темалыг 6 турисчи хемчеглерге киришкен.

Россия Федерациязының регионнарында туризмни негиздеп, республикаже аян-чорукчуларның сонугурун сорундалары-биле «Мир» федералдыг канал «Алдын-Булак» этнокультурлуг комплекске «Кызыгаар чок ынакшыл» деп документалдыг кезекке көргүзери-биле тыва национал куда дугайында сюжетти тырттырган; ТВ 3 федералдыг телеканал-биле «Медиа Парк Продакшн» компания Тыва Республиканың девискээринге аян-чорук дугайында «Газ Тревел. Мама Раша» реалисти-шоунуң тырттырышкыннарын чоруткан.

Туризм адырында Бүгү-российжи профессионал шаңналдың "Россияның болуушкуннары" мөөрейге «Тыва хой ээди» гастрономия форуму база "Тываның чүрээнге копка оруктап" fashion-фестиваль киришкеш, Россияның болуушкуннарының эң тулган хемчеглерининг санынче кирген.

2019 чылдың ноябрьда "Тыва хой ээди" аш-чем фестивалын таныштырганының түңнели-биле эң эки эгелээшкын деп санаттынып, «Новосибирск Экспоцентр» МВК шөлчүгезинде "Смартека" системалыг инициативаларны боттандырап айтырылар талазы-биле Сибирь Федералдыг округтун составында кирип турар Россия Федерациязының субъектилеринге стратегтиг сессия ажилында "Азия төвү" этноковинг Россияда бир-ле дугаар ажиттыгын деп, аңгы демдеглээн.

"Тыва хой ээди" национал продуктуну негиздеп, хөгжүдөр дээш, 2019 чылдың июльда республика малчыннарының "Наадым" байырларының үезинде хайындырган "Кара-мун" тыва быдаа хемчээли-биле Сибирьде рекордту тургускан. Ол мүннүң деңзизи 348 килограмм 900 грамм болган.

ТурСтат аналитика агентилелининг рейтингизи-биле "Тыва хой ээди" шуулган 2019 чылдың июльда Россияның регионнарында ажык дээр адаанга оопен-эйр гастрономия фестивалдарының база аш-чем байырлардарының аразындан туристерге эң эки болгаш негиздеп деп санаттыгын.

2019 чылдың декабрьда туризмни сайзырадыр "Азия төвү" Ассоциация ажиттыгын.

Россия Федерациязының Чазаның 2019 чылдың март 29-та № 571-р Айтыышкыны-биле бадылааны "Енисей Сибири" комплекстиг инвестиция телевилелининг составында боттандырып турар инвестиция телевилелдерининг даңзынче, база ол ышкыш «Күчүлүг Саян-Алтай дээрбээ» регионнар аразының каттышкан инвестиция телевилелинче Тыва Республиканың 8 перспективтиг телевилел кирген:

- «Эко-Тува» турисчи агро-ферманы тургузары;
- Таңды кожунга бүдүн чылда ажилдаар уруглар лагерин тудары;
- «Чедер – KINEZI» санаторлуг-курорт, эмнээш-кин-кадыкшылга турисчи комплексти ажыдары;
- "Хам бажыңы" этнографтыг төптү ажыдары;
- Тыва Республикага хөй талаалыг ажил-чорудулгалыг этнокультурлуг комплексти тудары (Алдын-Булак);
- Каа-Хем кожунга балыктаашкынның турисчи логистика төвүн ажыдары;
- Чаа-Хөл кожунга балыктаашкынның турисчи логистика төвүн ажыдары;
- Тыва Республикада "Тайга" станциязынга дагдан хаактаар турисчи комплексти ажыдары.

gov.tuva.ru

БОТТАНЫЫШКЫНГА УЗУН ТЫНЫШ, “УЗУН” САҢ-ХӨӨЖҮДҮЛГЕ ХЕРЕК

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Ол программаның төлөвилели-биле алырга, 2019–2025 чылдарда республикага 26 фельдшер-акушер пунктуларын тудар, көжүп чоруур 21 фельдшер-акушер пунктуларын дамчыдып бээр, республиканың №1 эмнелгезинге чаа дериг-херекселди садарына 296 миллион рубльди үндүрер, Кызылга онкология төвүн, туберкулез диспансерин, хөй угланышкынның медицина төвүн, республиканың бичии уруглар эмнелгезин тудар дээш, кылыр ужурлуг ажилдар хөй.

Баштайгы санаашкыннар-биле алырга, республиканың хууда программаның 2025 чылга чедир бюджетти 1 трлн 395,6 млрд рубль. Ооң 325,3 млрд рубль акшаландырышкыны федералдыг бюджеттен, 6 млрд рубль – Тываның бюджетинден, артканы бюджеттен дашкаар азы инвесторларның акша-хөреңгизи.

“Национал төлөвилелдерни ажилдап кылырынга бодум киржип турган мен. Олар шынарлыг болгаш дээштиг түңнелдерлиг болзун дээш, чазак улуг күженишкынни үндүрген. Төлөвилелдер чедишкынниг боттанзын дээш, артык административтиг шаптараазыннарны чайладыр херек” – деп, Россия Федерациязының Чазаның Даргазы Михаил Мишустин чугаалаан.

Россия Федерациязының Чазаның составында өскерилгелер болган, Чазак Даргазы албан-дужаалга чаа Дарга Михаил Мишустин томуйлаткан сонда, республиканың социал-экономика дүргедээшкынниг хөгжүлдээзиниң 2019–2025 чылдарда хууда программаның төлөвилелиниң моон соңгааргы салым-хуузу кандыг болуру Тываның чурттаачыларын дүвүредип турары чугаажок. Чүге дээрке кижилер ол программаны РФ-тиң Чазан хууль алырынга, херек кырында боттанып эгелээринге, чоннуң амыдырал-чуртталгазының байдалы улам экижиинге идегеп турарлар.

Массалыг информация чепсектеринде медээлерни допчулап, республиканың социал-экономика дүргедээшкынниг хөгжүлдээзиниң 2019–2025 чылдарда хууда программаның төлөвилелинге хамаарылга Россия Федерациязының чаа Чазанга, федералдыг деңнелдиг яамыларга болгаш өске-даа албан черлеринге кандыг бооп болурун догааштырып көрээлиңер.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Россия Федерациязының Чазаның чаа Даргазы Михаил Мишустин-биле ужурашкан деп медээлер массалыг

информация чепсектеринге көстүп келген. Ындыг бедик деңнелге ужуражышкынның

Баштайгы санаашкыннар-биле алырга, республиканың хууда программаның 2025 чылга чедир бюджетти 1 трлн 395,6 млрд рубль. Ооң 325,3 млрд рубль акшаландырышкыны федералдыг бюджеттен, 6 млрд рубль – Тываның бюджетинден, артканы бюджеттен дашкаар азы инвесторларның акша-хөреңгизи.

соонда Шолбан Кара-оол, республиканың социал-экономика дүргедээшкынниг хөгжүлдээзиниң 2019–2025 чылдарда хууда программаның төлөвилелинге Россияның Чазаның хамаарылгазы өскерилбес, ол хевээр артар деп медеглээн.

–Тываның болгаш Россияның өске тос регионнарының дүргедээшкынниг хөгжүлдээзиниң программалары РФ-тиң Чазаның 2025 чылга чедир ажылының планынче кирген. Чуртка кончук

Кара-оолдуң ужуражышкыны болур ужурлуг.

Ол чугаалажышкыннар че-

дишкынниг эртеринге таарымчалыг бооп болур байдалдарны догааштырып көрээлиңер.

Россияның Президентизиниң Айыткалында сорулгаларны боттандыра-биле национал төлөвилелдерни февраль 20-ге чедир база катап шүүп көөр, херек болза, оларга эдилгелерни кириер даалганы ук төлөвилелдерге ажылы хамаарылгалыг органнарда Михаил Мишустин берген. Национал төлөвилелдерни чедишкынниг боттандыра-биле бир чугула талазы регионнарның эрге-чагыргалары-биле ажык чугаа, оларның саналдарын, сүмелерин дыңнаары деп, Мишустин медеглээн. Республиканың социал-экономика дүрген хөгжүлдээзиниң 2019–2025 чылдарда хууда программаның төлөвилелин 2019 чылда ажилдап кылып турда, “Бисти федералдыг төп дыңнап кагды” деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чугаалаан болгай. 2020 чылда база Тываны федералдыг төп дыңнап каар боор деп идегеп бар-дыр.

“Национал төлөвилелдерни ажилдап кылырынга бодум киржип турган мен. Олар шынарлыг

Муниципалитеттер төлөвилелдерни чөптүг чылдагааннар-биле боттандырып шыдаваан таварылгаларда оларны дараазында чылда акшаландырбайн баарын Максим Решетников шын эвес деп санап турар.

болгаш дээштиг түңнелдерлиг болзун дээш, чазак улуг күженишкынни үндүрген. Төлөвилелдер чедишкынниг боттанзын дээш, артык административтиг шаптараазыннарны чайладыр херек” – деп, Россия Федерациязының Чазаның Даргазы Михаил Мишустин чугаалаан.

Чүгө бистиң республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол эвес, өске-даа регионнарның удуртукчулары федералдыг деңнелдиг албан черлери-биле ажылга шаптыктыг административтиг шаптараазыннар барын шагда-ла чугаалап келгеннер. Ол шаптараазыннарны ап кааптарга, федералдыг деңнелге боттарының айтырыгларын

шиитпирлээри регионнарда чиик апаары чугаажок.

Экономиканы хөгжүдеринге, национал төлөвилелдерни чедишкынниг боттандыра-рынга “узун” акша-хөреңги херек дээрзин база Россияның Чазаның Даргазы Михаил Мишустин чугаалаан. Пермь крайның губернаторундан Россияның экономика дүрген хөгжүлдээзиниң сайыдынче депшип келген Максим Решетников акшаландырышкынның “узунун” азы “кысказын” дыка эки билер даргаларның бирээзи. Бюджеттер аразында харылзаалар узун хуусаалыг болгаш ээлгир болур ужурлуг, нацио-

Тываның социал-экономика дүргедээшкынниг хөгжүлдээзиниң 2019–2025 чылдарда хууда программаның төлөвилели Россияның Чазан-дан деткимчени улаштыр алыр дээрзинге чигзинмес мен деп, Шолбан Кара-оолдуң чугаалаанында ужур-ла бар.

нал төлөвилелдерге база ол хамааржыр деп, Решетников чугаалаан. Муниципалитеттер төлөвилелдерни чөптүг чылдагааннар-биле боттандырып шыдаваан таварылгаларда, оларны дараазында чылда акшаландырбайн баарын Максим Решетников шын эвес деп санап турар. “Муниципалитеттер боттандырып шыдавайн баарының чөптүг чылдагааннары бар – ол дээрке төлөвилел-смета документтериниң чогу, специалистерниң белен эвези, тус чер администрациязының айтырыглары. 1-2 муниципалитет күүседип шыдавайн баарга, муниципалитетти дараазында чылда акшаландырбайн баары шын эвес. Ол дээрке тус чер

администрациязынга хемчег онаап турарывыс ол эвес, а херек кырында чонну кезеткен бооп турарывыс ол-дур” деп, ол чугаалаан. Решетниковтуң чугаалаан чүүлү бистиң республикага дорт-ла хамааржыр. Бо айтырыгны бодунуң губернатор арга-дуржулгазындан билер

Республикага бо-ла чедип кээр бистиң Президентивис Владимир Путинниң бодунуң Тывага хамаарылгазы черле багай эвес болгай.

РФ-тиң экономика дүрген хөгжүлдээзиниң сайыды Решетников Тываның талапакчызы апарып болур-дур.

Тываның социал-экономика дүргедээшкынниг хөгжүл-

дээзиниң 2019–2025 чылдарда хууда программаның төлөвилели Россияның Чазан-дан деткимчени улаштыр алыр дээрзинге чигзинмес мен деп, Шолбан Кара-оолдуң чугаалаанында ужур-ла бар.

Республиканың социал-экономика дүрген хөгжүлдээзиниң 2019–2025 чылдарда хууда программаның төлөвилелин ажилдап кылырынга дорт киржип турган Антон Силуановтуң РФ-тиң саң-хөө сайыды албан-дужаалыга артып калганы, Тываның Баштыңы-биле хууда сырый харылзаалары база ажыктыг апаары чугаажок.

Максим Орешкин РФ-тиң

экономика дүрген хөгжүлдээзиниң сайыды албан-дужаалдан Россияның Президентизиниң дузалакчызы ажылче шилчээн болгай. Күрүнениң Баштыңының дузалакчызы дээрке бодунуң даргазынга эң-не чоок, аңаа арга-сүмени бээр кижилерниң бирээзи-дир. Бистиң республиканың социал-экономика дүрген хөгжүлдээзиниң 2019–2025 чылдарда хууда программаның төлөвилелин ажилдап кылырынга туда киржип турган Максим Орешкин Тывага дузалагы сүмени Владимир Путинге чүге берип болбас деп.

Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, Президент Путинге эң-не чоок кижилерниң бирээзи Россияның Камгалал сайыды Сергей Шойгу Төрээн чуртунга кажан-даа дузалаарынга бүзүрээр бис.

Республикага бо-ла чедип кээр бистиң Президентивис Владимир Путинниң бодунуң Тывага хамаарылгазы черле багай эвес болгай.

Кара угаан-биле бодаарга, республиканың социал-экономика дүргедээшкынниг хөгжүлдээзиниң 2019–2025 чылдарда хууда программаның төлөвилели федералдыг деткимчени улаштыр алырынга чигзиниң чок деп болур-ла-дыр.

Деткимчени чедип алыр дээш, республиканың талазындан күженишкыннер база улуг дээштиг болуру чугаажок.

“Шын” солунуң нийтиел-политика килдизи.

УРУГЛАР САДТАРЫНЧЕ ЭЛЕКТРОННУГ ЭЭЛЧЕГ ЁЗУГААР ТУРУП БОЛУР

Кызыл хоорайның Өөредилге талазы-биле департаментизинче хамаатылардан ажы-төлүн уруглар садынга тургузуп алыры-биле дилег-билдиришкннер хөйү-биле кирип турар. Бо байдалга хамаарыштыр Департаментиниң өөредилге талазы-биле даргазы Лариса Куулар тайылбырны кылган:

- Школа назыны четпээн уругларның өөредилге албан черлериниң чедишпезинден, амгы үеде найысылалда нарын байдал тургустунган. Хоорайда школа назыны четпээн уругларның 34 өөредилге албан черлеринге төлөвилел ёзугаар 5 муң уруглар турар ужурлуг. Доктааттынган норма-чижек ёзугаар ыңдыг, а херек кырында Кызылдың уруглар садтарыңче 8,5 муң чаштар барып турар. Ол дээрге чогуур норма-чижектен 60 хуу хөй болуп турар. Уруглар садтарыңче амгы үеде ээлчегде 8 муң хире чаштар турар. Чижек-биле 2020 чылдың ортан үезинден бээр Кызылдың Дружба кудумчузунун ¼ адреске 280 олуттуг уруглар садын ажыдарын манап турар бис. Амдыызында уруглар садынга херек дериг-херекселдерни чүдүрүп эккээр талазы-биле аукцион садыглажышкын

чоруп турар. Бо хүнде байдал-биле, ажы-дарыңга чүгээр белен объектилер дээрге, №11 (Калинин, 22а), №28 (Кечил-оол, 7), №38 (Пальмбах, 12) уруглар садтары улгаттырып, немей кылган тудуглар-дыр. Оларга хамаарыштыр хайгаарал орган-нарыңдан чөпшээрел документиленери манап турар бис. Ол ышкаш 30 олуттуг, 3-3 бөлүккө 15 чаштар турар тос немелде тудугларны кылып турар. Бо тудугларны ажыгдалче кириген соонда, аңаа ниитизи-биле 270 уругну хүлээп алыр. Бир хар безин четпээн уругларын тургузуп алырын дилээн ада-иелер биске хүннүң кээп турар. Аңаа хамаарыштыр мындыг чүүлду билип алза чогуур: «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг №515-ФХ хоойлунуң негелдезинге дүүштүр уруглар садтарыңче ээлчегни автоматчыдары-биле «АИС «Электроннуг уруглар сады» деп тускай программаны тургускан. Ынчангаш ада-иелер билдиришкн кирип, артык үезин чарып турган ажы чок. Бир эвес чурттап турар чери өскерилген, бир микрорайондан өске микрорайонче көже берген болза, өскерлишкн дугайында билдиришкнни чурттап турар чериниң аайы-биле күрүне ачы-дузазының чаңгыс

аай порталы (Госуслуги.рф <https://www.gosuslugi.ru/>) таварыштыр кирип болур, ооң соонда өг-бүлөгө тааржыр школа назыны четпээн үш уруглар албан черин шилип алыр.

Уруглар садтарыңче Кызыл хоорайның хөй угланышкының ажылдыг төп (МФЦ) таварыштыр билдиришкн киригеш, туруп ап база болур. Адреси: Кечил-оол кудумчузу, бажың, 7Б, телефон: 8-800-200-33-96. Документиленери дужааган соонда, өөредилге талазы-биле департаментиниң 1 дугаар өрээлинче оочурун бадыткап кирер.

Уруглар садтарыңга олуттар алыры-биле, ылаңгыя Кызыл хоорайга электроннуг ээлчегни кирип турары – ада-иелерге шак-шагы-биле оочурга туруп, хөй үезин чарып турбазыңга эптиг байдалды тургузуп турарыңдан аңгыда, школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге олуттарны хуваарыңга болгаш чурмчударыңга дузалыг. Ада-ие бүрүзү онлайн чурумга чүглө учетка туруп алыр эвес, а бодунуң ээлчег дугаарының чылып турарын контролдап турар аргалыг болур.

Ийи ээлчег барын демдегеп каалы: ниити болгаш чиигелделиг.

Чиигелделиг ээлчегде, хөй ажы-төлдүг

ада-иелер, инвалид уруглар, шериг албанныглар, иштики херектер болгаш суд органнарының ажылдакчыларының ажы-төлү хамааржыр. Бо ээлчегже турарда өөредилге талазы-биле Департаментиниң 1 дугаар өрээлинге келгеш, шынзылга документиленери эккээр ужурлуг.

Чамдык ада-иелер чүгө оочурувус дедир чыла берген, чижээ, 450 дугаар тургаш, 440 апарганыл деп, айтырып турарлар. Чамдык таварылгаларда, оочуру чедип келген бичии уруг албан черинче барбайн турган болур, а ада-иелер катап база ээлчегге тургустунар дугайында хоойлу ёзугаар негелдени киригерге, ээлчег чокка тургузар ужурга таваржыр. База бир чижек, ниити оочурга турган чиигелделиг кижилер, чогуур ужурлуг документиленери чыггаш, эгезинде дужааган документиленериң ай-хүнүн барымдаалап, чиигелделиг оочурун бажыңче салыптарга, ээлчегниң шимчей бергениңиң барымдаазы ыңда.

«Электроннуг уруглар сады» ачы-дузаны алырда, күрүнениң ачы-дузазының чаңгыс аай порталы таварыштыр бүрүткеттинип алыр: бодунуң хууда ат-сывын, паспорт, СНИЛС-тиң дугаарларын кири бижири. Бүрүткелди эрткен соонда, порталдың шупту сервистеринче кирип болур эргелиг апар силер, ол ышкаш Кызыл хоорайга күзээниңер уруглар садынче ээлчегже тургустунар билдиришкнни кириер аргалыг болур силер.

Кызыл хоорайның мэриясының парлалга албаны.

Тыва бижиктиң тургустунганынга уткуштур

(Төңчүзү. Эгези №13 "Шында").

Ниитилелге ол чылдарда чаа чүүлдер, чаа билишкннер, чаа сөстөр хөй апарган: бижик, ном-дептер, аревэ, кежигүн, салуучут... Алызыңдан опан, орлан Лагбужап чаа чүүлдерге дораан сундуга берген. Аныяк оолга ол бүгү чүүлдер солун-даа турган. Ол үеде шору эр апарган Лагбужап бижик өөренир бөлгүмнерге бодунуң үе-чергелери-биле кады барып тургаш, латынчыткан тыва бижикти шиңгээдип алган. Шиңгээдип алганы латынчыткан тыва үжүк-бижиттен аңгыда, Лагбужап төвүт дылды билер, ук дылга бижиттинген судур-номнарны номчуур турган. Лагбужаптың төвүт дылды билип алырыңга соңгу адазы – Манчык-оглу Чымба лама – улуг салдарлыг болгаш дузалыг болган. Ооң ном хураарын дыңнап, ук ном-судурларның бижиттинген төвүт үжүктөрүн сонуургап чоруп тура, Лагбужап ол үжүктөрү танып-билип алгаш, чоорту шуут-ла судурларны саат чокка номчуур болу берген. Ам ол ийи бижикти, төвүт болгаш латынчыткан тыва бижиктерни билер, кайызыңга-даа хостуг бижири, номчуур аргалыг апарган. Оон аңгыда ол моол дылды эки билер чораан. Ооң өскөн, төрөөн чери – Эрзин чонунуң боттарының аразында чугаалажыр дылы – моол дыл чораан-на болгай. Хөй чылдар дургузунда чоннуң өг-бүлө дылы – моол дыл турган.

Лагбужап дыл өөренир талазы-биле салымныг болган. Элээди оол тургаш-ла, нарын, берге төвүт дылды, ооң бижиин ол чииги-биле шиңгээдип алган. Соңгу адазы – Манчык-оглу Чымба лама аңаа сарыг шажынның философиязын база өөредип чораан. Лагбужаптың бүгү чаа чүүлду дүрген, бижырымчылыг шиңгээдип аптар аргалыг, салым-чаяанның Чымба лама эскерип, ону бедии-биле үнелеп, деткир чораан. Алган кадайының эдerti келген оглунуң орлан-шоаазы Чымба ламага тааржып, оозунга оглунга дег, ада чымчак сеткилинден хамааржыр турган.

Латынчыткан тыва бижикти шиңгээдип, адын салыптар, солуннарны сыыладыр номчултар апарганыңдан аңгыда, Лагбужап хөй-хөй аныяктар-биле кады аревэ кежигүнүңге 1929 чылда бактаап кирген. Ол үениң аныяк кижилери бот-боттарының үлегери-биле, чаа үениң тевижи-биле шупту-ла аревэге кирип ап турганнар.

Тываның Аныяктарының Революстуг Эвилелиниң Төп Комитедин «Салуучуттарның Төп

бүрүзүнүң сагыш-сеткилин чаа үеже хевирлээн, оларны хей-аът кириген идеологтуг чөлсөк болу берген. Чоннуң чогаалыңга чаа тыныш, чаа хөөн, чаа тема көстүп, илереп келгени ол.

«Хувискаалчы аныяктарның ол үеде ажыл-херектери чүглө мактанчыг эвес турган. Сураглыг Карл Маркстың бода-лы-биле, меге медеделге (политиктиг идеология) дембээр-редир сургадып алган, хөлүн эрттир идепкейлиг аныяктар

чаңгыс бижикти билер эвес, төвүт, эрги моол болгаш латынчыткан тыва бижик – бо үш бижикке хала чок бижири, тыва, моол, төвүт – үш дылга чугаалаар деп чүүлду чон билер-ле болгай. Мөрен сумузунуң бүгү-ле саавыырларын, чагаа-бижиттерин бижири кижизи Лагбужап апарган. Суму бижээчизи апарганы дээрге-ле, Лагбужаптың идеялиг туруштуунуң быжыын болгаш шынныын, ооң-биле чергелештир, чаа бижикти эки

ден М.С. Байыр-оол бодунуң «Тываның кол кызыл нойоны» деп номунда бижип айткан. Идепкейлиг, чүткүлдүг аныяк кижилерни кожууннардан дилеп, чыып, аңгы-аңгы улуг кода-хоорайларже өөредип чорудар ажыл Тывага 1925 чылдан эгелеп шапкынчы берген. Оларны баштай суму, ооң соонда кожуун чергелиг айтырыгга көрүп, өөредип чорудар кижизи ырак чер чоруп болур бе, ол ышкаш чаа черге өөренип шыдаар бе дээрзин тодарадып алырлар. Бүдүүлүк чоруктан уштунганын болгаш политбилиниң деңнелин база чугулаалаары кол чүүлдерниң бирээзи турган.

Ырак черге өөренип чоруп болур аныяк кижиз дээш, Эрзин кожуунуң эрге-чагырга чери Лагбужапты 1930 чылда Кызылче аъткарыпкан. Лагбужап аңаа ёзулуг-ла төлөптиг турган. Ол олут орбас эрес-шоаа, үжүк-бижиттиг, үш дылды эки билер, кайызыңга-даа хала чокка чугаалаар, сумузунуң аныяктарының революстуг эге организациязының баштыңчызы, улугну-даа, бичини-даа хүндүлээр, чонунга база хүндүткелдиг турган.

Лагбужапты өөредип чорудар дээн саналга кымдан-даа артык Манчык-оглу Чымба лама аажок өөрээн. Черле алыс боду эртем-билигги кижиз болгаш, өөредилге, билигги бедии-биле үнелээр турганыңдан, алыс-ла эки мөзү-бүдүштүг оол улам-на чаартылып, улуг эртем-билиг чедип алзын деп ол күзээп. Ынчангаш кажан Лагбужап ырак орукче, талыгыр күзелдерге аъттаныптарга, Кыргыстар хүрээзиниң ламазы Манчык-оглу Чымба, Лагбужаптың соңгу адазы, ону Хем-Белдиринге чедир үдеп каан. Авазы, Дежитмаа харын оглун чаш төл дег бодап, ырак хары черге аарып-аржып, түрей бээрине деп коргуп, тырттылып турган. Ынчалза-даа оглунуң чоруур дээн шийтпирлиин болгаш өөрүшкүзүн, ооң бодунга бүзүрелдин көргөш, күжүр ие оозунга чүглө йөрээл сөстөрүн сөглөп чыдып калган...

Сайлыкмаа КОМБУ.

БИЖИК-БИЛИГЖЕ ЭГЕ БАЗЫМНАР

(бот-барымдаалыг тоожудан эге)

Хораазы» деп адап турган үеде аныяктар ортузунга ону ырлаан, ону делгереткен ырлар безин диңмиттелип турган.

Сай-ла өөрнү сайзыраткан Салуучуттун Төп-ле Хораа. Сагалалчыңнаан кызыл тугун Сагып чалаан салуучуттар...

Хөй-ле арат сайзыраткан Көдүрүмчелиг Төп-ле Хораа. Хөлбөңчүннээ кызыл тугун Көдүрүп чалаан хөй-ле арат. («Салуучуттар»).

Аревэчилериниң ол үеде ажыл-ижи хайнышкыныг. Лагбужап өске бүгү өөрү аныяктар дег, чаа үениң тыныжыңдан чыдып калбайн, харын-даа эрескашпагайы-биле оларны чаңгыс черге чыыптар, чаа ажыл-херектерге баштап кириптер улуг соруку-куштүг турган. Аныяктар бир-бир өггө чыгып алгаш, чаа-чаа ырлар өөренирлер. Ук ырларны алыс утказы чаа үеже кырган, чалыг чонну эвилелдээн, чаа үениң үзел, тыныжын илереткен ырлар болур.

Кежегемни кестиргештиң, Кежигүңге кирер дээн мен. Сай-ла чажым кестиргештиң, Салуучутка кирер дээн мен. («Кирер дээн мен»).

Мындыг хевирлиг ырлар чон аразында аажок нептереп, кижиз

ада-өгбелерниң аажы-чаңыңга, ёзу-сүлдөзине, шажын-чүдүлгезинге удур хөделип турганын төөгү демдегеп каан. Чаржынчыг аныяктар хүрээ-хииттерни, сарыг шажынның ном саңнарын өрттедип турганы чажыт эвес. Олар хувискаалчы кежигүннер хуралдарын эртирип, «арын ажыдарыңга», херек кырында ыядыр арын-нүүр турбазыңче кыйгырып, хамык чон дыңнап турда бир дугаар кымның-биле хонганын, бээ, кунчуунуң, каты, кат-иезиниң аттарын ыткыр адаарын албадап турган. Улуг өгбелерин, ада-иезин, катты, кат-иезин, бээ, кунчуун хүндүлөвөс чорук Тывага үжөн чылдарда сталинчи эрге-чагырганың ыйышкыны-биле эгелээн. Арагалаар, бижектежир чорук, сагыш-сеткил хоозуралы база ынчангы чылдарда эгелээн.

Лагбужап бодунуң үезиниң үжүк-бижиттиг-даа, эрес-кашпагай-даа бурунгаар үзел-көрүштүг аныяк кижизи турган. Бодунуң кады-ла демнежип, ойнап-хөгөп, эдержип чорууру үжилери хамаанчок, улуг назыныглар-даа ону үнелээр, аңаа идегээр турганнар. Удаваанда ону суму бижээчизи кылдыр томуйлап каан. Лагбужап чүглө

шиңгээдип алганының болгаш билириниң херечизи болур.

Тываның революстуг аныяктар эвилелиниң ажыл-херектери диңмиттелип, чер-черлерге ооң эге организациялары болур-чогууру-биле ажылын шуудуп турган. Эге организациялар даргаларыңга билдилиг, эрес-шудургу-даа, үжүк-бижиттиг-даа аныяк кижилерни соңгуп ап турганнар. Мөрен сумузунуң аныяктарының революстуг эге организациязының баштыңчызы кылдыр чаа үениң чаа-чаа ажыл-херектеринче эш-өөрүн баштаптар отчугаштыг Лагбужапты соңгуп каан. Аалдар аразыңга аъттыг-хөлдүг-даа, чадаг-даа чоруп тургаш, кырган, чалыыга бижик өөредиин организастап, хурал-суглаа дээш өске-даа хайныкан ажыл-ишке алызыңдан эрестиг, шоаа Лагбужап тура дүшпес турган.

Ол үелерде каадырлар белеткели Тывага хүннүң чугула айтыры апарган. «ТАР аңгы күрүне апаарга, Москваның политиктиг салдары билдинип эгелээн. Бодавыже, ТАР-ның баштыңчылары нойоннар болгаш ламаларны солугур партийжи каадырлар белеткээриниң дугайында айтыры бирги черниң айтыры апарган» деп, эртем-

Кадыкшыл

2020 чылдың февраль 6-ның хүнүндө Кызылдың Төп эмчи ордузунга «Тываның чурттакчы чонунуң генофондузу болгаш персонифициалдыг эмнээшкини» деп I-ги эртем-шинчилел конференциязы болуп эрткен. Конференцияны «Тываның Эртем төвү» күрүнениң бюджет албан чери болгаш «Медиктиг болгаш социал айыылдарның база удуртулганың эртем-шинчилел чери» күрүнениң бюджет албан чери эрттирген. Кадыкшыл угланыышкынныг эртем-шинчилел конференциязы республикада бир-ле дугаар эртип турары бо.

Конференцияны «Тываның Эртем төвүнүң» директору, биология эртемнеринин доктору Чойган Николаевна Самбыла болгаш «Медиктиг болгаш социал айыылдарның болгаш удуртулганың эртем-шинчилел черинин» директору, химия эртемнеринин кандидаты Кара-кыс Донгаковна Аракчаа модераторлаан. Конференцияның аякыдышкынында Тываның кадык камгалал сайыдының оралакчызы Адыгжы Алексеевич Монгуш байыр чедирип, сөс ап, чүве чугааланган.

Конференцияның кол сорулгазы – республикада эмчилер болгаш эртемденнер аразына генетика эртемин негиздери болгаш Тывага персонифициалдыг эмнээшкини тургузары. Персонифициалдыг эмнээшкин биле чоннуң генофондузунга хамаарышкан шинчилелдер аразында сырый харылзаалыг. Сөөлгү үедө чурттуң аңгы-аңгы булуңнарында персонифициалдыг эмнээшкин бедик ажылгалда турар. Аарыг кижиге хамаарыштыр ооң организминин бот-тускайлаңын барымдаалааш, профилактика, диагностика болгаш эмнээшкин ажылын тускай геномнуг шинчилелдер ажылгаан арга-метод-биле эмнээр угланыышкынны ыңча дээр.

Конференцияның киржикчилери ук угланыышкынның Тывага херектиин демдегеп турар. Конференция ийи кезектен тургустунган: пленарлыг кезээ болгаш секциялыг илеткелдер. Пленарлыг кезээнде Тываның «Медиктиг

болгаш социал айыылдарның болгаш удуртулганың эртем-шинчилел черинден» келген медицина эртемнеринин кандидаты Валерий Николаевич Ширипей илеткелде персонифициалдыг эмнээшкинниң тайылбырын, сорулгазын болгаш, ону тургузуп алырының аргаларын тодаргайлаан.

Тываның медицина эртемнеринин доктору, «Тываның Эртем төвүнүң» эртем ажылдакчызы, республиканың профилактиктиг эмчи төвүндө улуг эмчинин оралакчызы Херелмаа Дагбаевна Монгуштуң республиканың чурттакчыларының аразында хан эргилдезинин системазының дугайында илеткел хамыктың кичээнге ийи хаара туткан. Ол хей чылдарның дургузунда хан эргилдезинин системазына хамаарышкан шинчилел ажылдарын чорудуп турар. Херелмаа Дагбаевнаның шинчилелдери Тываның үндезин чурттакчыларының аразында инсульт аарыының сөөлгү чылдарда негиздери турарын көргүзүп турар. Аарыгның тыттып турар кол чылдаганы: артериалдыг гипертензия аарыының күштелери, салгал дамчыыр чылдаганы, гиперхолестеринемия, чүрек аарыглары, диабет, шын эвес эмнээшкин болгаш арага, таакпың көвей ажылгаары. Оон аңгыда, ол кижинин деңзизи көвүдзүн тудум, эр кижилерге коронарлыг атеросклероз аарыының тыттыр айыылдары көвүдөп турар деп, түңнел үндүргөн.

ТЫВАНЫҢ ЧУРТТАКЧЫ ЧОНУНУҢ ГЕНОФОНДУЗУ

Херелмаа Дагбаевна салгал дамчыыр аарыгларны намдадыр аргалар бар деп илеткелде демдегеп турар. Ол дээр аарыгны баш удур илередип алгаш, профилактика ажылдарын чорудуп, шын чөмнөп, шын алдынып, чурттаары деп айтып турар.

Дээди категорияның педиатр эмчизи, рефлексотерапевт Билчеймаа Бады-Белековна Достай республиканың Профилактика та-

зында инвалид байдалче шилчип турарының кол чылдаганы кылдыр нерв аарыгларын демдегеп турар. 2020 чылдың январь 1-ден эгелеп бир дугаар төлге ие капиталы 466,6 муң рубль болуп, ийи дугаар төлге – 616,6 муң рубль (Россия Федерациязының Президентизинин чарлыгы-биле). Ынчап кээр, келир үедө республикага чаштарның саны көвүдээр чалаш чок. Аңаа хамаарыштыр чаш уругларның

нар. Оон аңгыда, чүрек-дамыр аарыгларын болгаш онкология аарыгларын эмнээрде, тыва чоннуң этниктиг шынарын кичээнге албышаан, фармакогенетика болгаш эмнерни персонифициалдыг кылырының дугайында база сайгарып чугаалашканнар. Эртемденнер Тывага геномнуг эртем-шинчилел ажылы чорударда; тускай лабораторияны аякка чугула деп, шийтирнэ үндүргөн.

Ук конференция эмчилерни, медицина болгаш генетика эртемнин эртемденнерин ужураштырып, Тываның кадык камгалал талазы-биле чидиг айтырыгларын сайгарып чугаалашканын эгиз байдалды тургускан. Чидиг айтырыгларга хамаарыштыр олар боттарының үзөл-бодалын, саналдарын кириген.

Тываның эмчилери болгаш медицина, генетика талазының эртемденнери конференцияны ийи чылда бир катап эрттирер чаагай чаңчыл болдурарын саналдааннар. Келир үедө конференцияны эрттирер чүгүле Тываның эвес, бүгү Төп Азия чурттарының эртемденнерин чыыр сорулгалыг.

Ук конференция Тывада генетика эртемнерин сайзырадырынга быжыг өзек болган. Персонифициалдыг медицинаны чүгүле генетика эртеми сайзыраарга, Тывага киирери болдунар. Салып алган бедик сорулгаларны чедип алырынга материалды дуза алып байдалдар амдыызында көрдүмзүн-даа болза, мындыг хевирлиг хемчеглер республикага уламчылыг болурун конференцияның киржикчилери күззэн.

"Тыва медээ" бөлүүндөн

лазы-биле эмчи төвүнүң ажылының дугайында илеткел кылган. Ол школа назыны четпзэн уруглар садында профилактикага хамаарышкан эрттирер турар хемчеглеринин түңнелинде эскериглери-биле үлешкен. Чаштарда миндалиниг гипертрофия, дорт эвес түрү (осанка) аарыглары, чедир эмнети-тинмзэн рахит аарыгы дээр ышкаш аарыгларның негиздери турарын ол демдегеп турар. Дорт эвес түрү аарыының эң-не кол айылы – организм кальцийни хүлээп албайн баары деп чугаалап турар. Оон аңгыда, ол чаш уруглар ара-

саны чүгүле көвей эвес, база ол ышкаш шынарлыг болуру дээр демиселге республиканың Эмчи профилактиказының төвүнге чаш уруглар салбырын катап тургузары негиздери турар деп, эмчи чугаалаан.

Конференцияга ниитизи-биле 8 илеткелчи киришкен. Конференцияның киржикчилери аарыгларның тыттыр культурлуг факторларын, Тываның үндезин чурттакчыларының молекула-генетиказының тускайлаңын болгаш Тывада генетика школазының ажылын демдегеп чугаалашкан.

Өшкү-Саар Маадыр-ооловна ТАСПАНЧЫК

Тыва АССР-ниң симфониктиг оркестринин бирги солизи, бирги тыва классиктиг ыраажы Өшкү-Саар Маадыр-ооловна ТАСПАНЧЫК 83 харлап чорааш, чырык өртемчеден чарлып чорутканын ханы кажыыдал-биле дыңнаттыыс.

Өшкү-Саар Маадыр-ооловна чоннуң ыраажызы, езулуг-ла "сылдызы" чораан. Ыраажы адазындан укталган айлаң куш дег чараш үнү база бердинген күш-ажылы-биле шуптузун чедип алган. Ол Тыва

АССР-ниң Дээди Сөвединин Хүндүлел бижии-биле 2 удаа шаңнаткан. 2012 чылда Культура ажылдакчыларының хүнүндө ТР-ниң Культура яамызының Өөрүп четтиришишкини база Россияның Культура ажылдакчыларының профэвилелдеринин Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

Өшкү-Саар Маадыр-ооловнаның дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге "Шын" солун редакциязының коллективи ханы кажыыдалды илередип, ажыг-шүжүүн кады үлөжип тур.

Шынның 95 чылдаанынга

90 чылдар бурунгаар «Шын» солун бөрүлерни аңнаарын мындыг хевирлиг кылдыр бижип турган.

Azъq tizin sygar

Каа-хем козуунунуң Копту суму-зунун бир пөлю 1936 чылдан ийи ая-нын 18 хүнүндө пөрю аглааш, ро-кышты өрттүр конун малын кыг-сыйып турган ийи пөрюнү суму-оралаксы тарагы еш Шарыппа, Ара-рсаа олар караан кегерити poolap ө-лыргенер. Мын сумуда Ареве уру-нун тарагы еш Шарыппа ийи пөрюнү хораннар өлырген. Нам, сазактын а-йышкынын херек кыгнга кысседип турар ештер мын тур.

Адам егиз пөрылерин
Azъq tizin sygar xerek.
Ineem eгиз көк пөрынун
Iji karaan tezer xerek.

Pөryny өlyrer aratlaryn omak xe-
aady telgerezin!

Kozuна tарагы Ubangur.

Tees-xem kozuunунуң Шнаа суму-зунун тарагы ая-пале каа-хонук иштинде 3 пөры ылырды па-за еш Азъы паза саныс ая и-тинде 3 ty ajalap өлырды.

Ol ештер ol пөрылерни өлыргы-
lep-kaan soonda kulugurlar si-
meen cok cybe-teq appaady.
Bndьq-taa polza, am-taa corup
turarlar tur am-taa өlyreeli.

Сындьгы.

Pөry polza, maldың тагызын. Uruqlar mal-
ысты pөree oidirtпөeli

А. Хомушкунуң хоолгалай тырттырган фото-чуруу.

Бай-Тайга кожуунун төвү Тээли суурда Николай Өлзей-оол аттыг Культура бажыңыга "Башкы — суурнуң эң хүндүткелдиг кижизи" деп башкыларның бирги шуулганын эрттирген. Аңаа ниитизи-биле 300 ажыг башкы чыылган.

Шагаа байырлалының бүдүү айында башкылар шупту национал тыва хептерин кедип алгаш келгенер. Ол хүн кижилер бүрүзүнү арыннарында хүлүмзүрү, өөрүшкү чайнаан, байырланчы аажок болду. Клубче кирип келген улус дораан фойеде делгелгени барып сонуургаар.

Башкыларның болгаш өөреникчилерниң уран шевер, чогаалдыкчы ажылдары делгелгеде шуут сыңышпайн тур. Ынчангаш сонуургаан, хереглээн улус удур садып алырга, харын-даа эвээжеп турар болду. Шевер холдарлыг херээжен башкыларның даараан хептериниң аразында Тээли школазының хоочун математика башкызы Алевтина Хомушкунуң даараан тыва тоннары, чеңи-чоктары өскелерден онзаланып көстүр.

«Мергежил» деп уругларның немелде өөредилге чериниң ажылдакчыларының даараан хептеринден аңгыда, бүдүрүлгө мастери башкы Виктория Сотпаның удуртулгасы-биле быжырган чаагай торттар болгаш өске-даа кулинар кылыгларын делгеп, саткан. Чигирзиг аш-чемни чон аажок сонуур-

гаан, ол дораан арылдырыпкан деп болур.

Бай-Тайга чер-девискээр талазы-биле база улуг кожууннарның бирээзи. Ынчангаш узун орукка чорааш, могап-шылай берген башкыларны Өөредилге эргелелиниң ажилчыннары чылыг-чымчак уткуп, хүлээп ап, быжырган далган, изиг шай-биле чемгерген.

Өөредилге адырынга хей чылдарда ажылдап чораан болгаш ам-даа ажылдап чоруур хоочун башкыларны бир аңгы хүндүлөп, дөрже чалаанын база демдеглезе чогуур. Ат-сурагыг башкылар Чечен Сереновна Монгуш, Дарья Оюн-ооловна Кыргыс, Роза Дүпчүновна Иргит, Наталья Шыраповна Монгуш дээш оон-даа өскелер онза кичээнгейни угландырып турары дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Шуулганын Өөредилге эргелелиниң начальниги Радия Донгак ажыдып, байыр чедирген. Башкы кижиниң белең эвес харысалгалыг болгаш чымыштыг ажил-ижин Россияның Президенти, Эртем болгаш өөредилге яамызы база Тыва Республиканың Чазаа болгаш Өөредилге яамызы, тус черниң эрге-чагырга органнары үнелеп, акша-шалыңын өстүрер айтырыгларны шийтпирлээр дээш хемчег-

лерни ап чорудуп турарын база ол демдеглээн.

Бай-Тайга кожуунуң чагырга даргазының албан-хүлээлгезин түр када күүседип турар Чимисмаа Кашлык-оол база башкыларның чымышынга байыр чедирип, сөс алган.

Суурда Херээженер чөвүлелиниң ажылынга идепкейлиг киржип, хей-ниитиде тургустунуп кээп турар чидиг айтырыгларны

шиитпирлежип турар башкыларга ай санында 5 муң рубльди төлөп бээрин Чимисмаа Күнзеновна аазаан.

Ол ышкаш чаа ажылдап келген аныяк башкыларны база кожуунуң чагырга чери деткип турар. Ооң бад-дыткалы — бо чылын чаа келген даштыкы дыл башкыларынга бызаалыг саар инекти аңгылап бээр. Оон аңгыда, чаа дооскаш келген

аныяк эмчилерге 50 муң рубльди кожуун бюджетинден үндүрүп берип турарын дээш, аныяктар суурга ажылдап артсын дээш аңгы-аңгы хемчеглерни ап чорудуп турарын кожуун чагыргазының даргазы таныштырды.

Хей ажы-төлдүг болгаш орулгазы эвээш өг-бүлелер база Бай-Тайга кожуунуң чагырга даргазының онза хайгааралында. Янзы-бүрү танцы бөлгүмнеринче барып турар өөреникчилерге идик-хепти ада-иези боттары даарадып бээр. Оларның аразында амыдыралы чегей өг-бүлелерден өөреникчилерге чаа тувель идиктерни, платьелерни база садып бээринге дузаны чедирер болганын Чимисмаа Күнзеновна демдеглээн.

Бай-Тайга кожуунга эрткен шуулганга башкылар, өөреникчилер болгаш культура адырының ажылдакчылары концерт программанын бараалгаткан. Мындыг хевирлиг ажык-дузалыг чыышты келир чылын база эрттирерин кожуунуң Өөредилге эргелели биле чагырга чери аразында дугуржуп алган.

Мерген ОНДАР.

Бай-Тайга кожуунуң Өөредилге эргелелиниң тырттырган чуруу.

Театр амыдыралы

БО "ЧҮВЕ" БЕЖЕННЕПКЕН

Интервью

Мындыг чарлалды В. Көк-оол аттыг национал театр даштынга көргөш, дыка-ла солун, бир онзагай чогаалдыкчы кижээ-дир дээн бодап сонуургалымны оттурупту. Тыва Республиканың алдарлыг артизи Леонид Каң-оол чартык чүс чыл юбилейин Шагаа бүдүүзүндө демдеглээр. Ол 26 чыл дургузунда тыва сценага бараан бооп келген. Леонид Каң-оол чүгле актер эвес, режиссер-тургузукчу, чогаал, шии, шүлүк бижири хей талалыг чогаалдыкчы салым-чаянныг артист.

Юбилар артист-биле тыва театрыда, ооң "гримерка" өрээлинге ужуражып чугаалаштывыс.

— «Бо "чүве" беженнепкен» деп чарлалыңарны көргөш, дыка сонуургадым, Леонид Ондарович.

— «Чүве аттыг, чүвүр багыг» дээр ийик бе, ол дугайында бижээн монологум бар. Тывалар "чүве" деп сөстү чугаазында дыка хей ажыглаар. Чараш тыва дылывыска хараадалдан бо монолог тывылган. Тыва дылывыстың, ылаңгыя тыва чогаалывыстың келир үези дээш сагыжым аарып чоруур. Тывалап номчуп, бижип албас кижилер, канчап иштики сагыш-сеткилин илередип, канчап чогаал бижири. Сөөлүндө барып, "тыва мен" дээри безин чидер...

— Чогаалга сонуургалыңар каян тыптып келген?

— Ачам Каң-оол Ирикпеевич Ондар бичии уруглар чогаалчызы кижилер, Сүт-Хөл школазынга төөгү башкылап чораан. Бичиимден-не ачамның бижик кагар машиназын сонуургап, ооң үжүктерин шенеп соктап турарымны сактыр мен. Авам Хүрөнмаа Хөөкүй-ооловна тыва дыл башкызы. Ада-ием аайы-биле төөгүге, тыва дылга ынак, сонуургалым күштүг болган. Чогаалга улуг сонуургалымны оттурган база бир кижилер — кыргынаам. Ол аажок төөгүчү чораан. Меңээ бурун шагның төөгүлерин, тываларның амыдыралын төөгүп

бээр чораан. Шүлүктерни Санкт-Петербургка студентилеп тургаш, бижип эгелээн мен. Кезек чыныды шүлүктерим, чогаалдарым "Улуг-Хем" альманахка үнгүлээн. А езулуг чогаалдың уран аргаларын сөөлүндө, театрда ажылдай бергеш, Тываның Улустуң чогаалчызы

ры" ("Грани театра масс") деп профессионал шаңналга ийи чыл улай (2011-2012 чч.) төлөтүг болдувус. Май 1 байырлалдарында "Сүзүм — театр, күжүм — хүреш, чүрээм — Тыва" база "Кызыл кош" деп улуг театржыткан көргүзүлгелерниң сценарийлерин тургускаш, шаңнаткан мен. Ол улуг, чараш көргүзүлгелерни чон сактыр боор. Ол улуг ажылды РФ-тиң алдарлыг артистери Анзат Куулар, Алексей Ооржак режиссерлаан.

— Артист боордан аңгыда, чедишкенин режиссер-тургузукчу база болгай силер...

"Чавагазын салбактаңар" шийде Яндай (ортузунда).

Эдуард Мижиттиң удуртуп турганы "Чалгыг" бөлгүмүнге өөренип эгелээн мен. Эдуард Баировичини чогаалче оруум изээн башкым дээр мен.

— Леонид Ондарович, Россияның массалыг театрының тергийн драматургу деп бедик атка төлөтүг болган-дыр силер.

— Бистиң театр Бүгү-российжи "Массалыг театрының кызыгаарла-

— Актер чуртталга-биле катая чогаал кезээде дакпырлажып чоруур. Режиссер ажылым 2017 чылдан эгелээн. Шииге бодаарга, концерттер тургузары берге, ылаңгыя Чаа чыл концерти эң-не берге. Көрүкчү кижилер концерттен улуг таалал, мага ханыышкын алып дээш театрда келир болгай. Ынчангаш көрүкчү бүрүзүнү сонуургалын чедип алып дээш, кызып ажылдап чоруур бис.

1994 чылда Санкт-Петербургтуң Театр уран чүүлүнүң күрүне академиязын драма болгаш кино артизи мергежилдиг дооскан. Ол-ла чылын Тываның В. Көк-оол аттыг национал театрында ажылдап кирген. 2016 чылда Россияның сцена уран чүүлүнүң күрүне институтунуң режиссура салбырын дооскан. Амгы үеде актер биле режиссер-тургузукчу ажылды чедишкенин күүседип турар.

Национал театрга тургускан шиилери: трагедия "Дем-бээрел", хөгжүмнүг драма "Моцарт биле Сальери", комедия "Ходжа Насреддин", драма "Уя". Тыва филармонияга "Дирижерде эртиневис" деп хөгжүмнүг тоолду 2008 чылда тургускан.

Көскү рольдары: В. Көк-оолдуң "Хайыраан ботта" Дүлөй-оол, Хам-оол, А. Даржайның "Эгил, эжим, эгил!" - Кускун-Хаа, Э. Мижиттиң "Кым сен, Сүбөдей!" — Бижек, Э. Мижиттиң "Тос чадырдан үнгөш..." - Салчак Тока, "Беш мөгө, алды арга" — Вильям, "Э. Мижиттиң "Көк дээрниң огу" — А. Б. Чыргал-оол, Ч. Ондарның "Шурави" — сержант, "Чавагазын салбактаңар" — Яндай дээш өске-даа.

— "Шынның" номчукчуларыңа өг-бүлелерни таныштырыптар силер бе?

— Алды кады төрээнеримниң ортуну мен. Олар шупту башкылар болган. Чүгле улуг акым эмчи, мен — артист. Өөм ишти Алиммаа Монгул-ооловна Өвүр кызы, ол Кызылдың 2 дугаар школазының башкызы. Үш оолду, бир кысты кижизидип, өстүрүп турар бис. Улуг огулм Сылдыс Москвада амыдырап-чурттап чоруур, ортуну Дамба студент, ол бичиизинде "Хайыраан бот", "Күлтегин" шиилерге бичии рольдарны ойнап турду. Бичии огулм Күдөр көдээ ажил-агый техникумунда мал эмчизи мергежилде өөренип тур. Хеймер кызывыс школачы. Ооң чогаал, шүлүкке сундулуун эскерер-дир мен, чамдыкта рифмалай чугааланы каптаар. Ажы-төлүвүске тыва езу-чаңчылдарны сагып, тыва дылын утпайн чорзун дээш, үлегеривисти көргүзүп, чагып-сургап чоруур бис. Күш-ажылга өөренин дээш, малмаган тудуп эгеледивис. Караа-биле көрүп, холу-биле тудуп, кылып тургаш ажилга чаңчыгар болгай.

— Артист болуру изиг күзелиңер турган бе?

— Улуг акым ышкаш эмчи болуксап чораан мен. 9 класс со-

онда, дыштанылга үезинде, шылгалда эртери кандыг эвес дээш, Кызылдың уран чүүл училищезинче шенеп дужаагаш, душ бооп, кире берген болдум. Дужаап алган кижилер канчаар, бичии өөренип көөй дээн, кайда боор, бир миннип кээримге, уран чүүл делегейинче ханылап кире берген болдум. Ол ынан училищеге Ленинградтың шии болгаш кино артистериниң белеткел салбыры турган. Аңаа эштерим (олар ам Тывада атсурагыг артистер) — Эдуард Ондар (уруглар садындан-на катая өскен), Олег, Саяна Саттар, Анай-Хаак Донгак, сөөлүндө Ленинградка Станислав Ириль каттыжып келген. "Театр — көрүнүктөрдөн тургустунган лабиринт-тир" дээр мен. Дедир үнер эжиин тыппайн барганым ол.

— Эң-не ынак, ойнаксаар ролюңар?

— Кижилер канчап ажы-төлүңге дең ынак боор-дур, рольдар база ыңдыг, шуптузу меңээ эргим.

— Четтирдим, Леонид Ондарович, интервью бергениңер дээш. Чогаалдыкчы чедишкениңерни күзедим.

Алдынай АРАКЧАА.

Фото-чурукту театрының архивинден алган.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Бүгү-ле чүвени – фронтуга

Бистиң ачаыс Назын-оол Владимир Катырарович Тыва Арат Республиканың баштайгы (60) башкыларының бирээзи, Сүт-Хөл кожуунунң Бора-Тайга ортумак школазының бир дугаар директору. Ол 1912 чылда Сүт-Хөл кожуунунң Сүт-Хөл сумузунга арат өг-бүлөгө төрүттүнгөн. 1922 чылда пионерге, 1927 чылда комсомолга, 1938 чылда Коммунисттик партияның кежигүнүгө кирген. Аныяанда арбан даргалап чораан. 1936-1939 чылдарда Кызыл хоорайга башкы сургуулунга өөренип алгаш, Хөлчүктүг, Теве-Хая сумуларының чайлаг школаларына башкылап, хей санын аныяктарны үжүк-бижикке өөредип, караан чырыткан кижиге.

1939 чылда Бора-Тайга школазын ажадарына үлүг-хуузу киригеш, чааскаан 42 өөреникчини өөредип турган. 1942 чылга чедир латин бижик өөредип турган. Шору бижиктер, сан санаптар өөреникчилер дораан ийги классче шилчий бээр. Кежээлерде оюн-тоглаа-даа эгелээр, ачам дошпулуурга, бызаанчыга ойнап бээр. Тывызыктажып, тоолдажыр. «Кавказ», «Подгорная», «Ай чырып тур» деп самнарны өөредир. Дүктүг тоннарын оолдар аңдара кедип алгаш, страус, теве өттүнүп ойнаар. Кышкы үеде ол-бо аалдардан хамык аныяктар чыгып келгеш, хүндүс хаактаар, баг каггар, тевектээр, лаптуулаар, кежээки үеде боттары шиилер көргүзүп, ырлажып, каргыраа, сыгыт, хөөмейлээр.

Ада-Чурттуң Улуг дайынының үезинде фронтуге чорудары-биле хаактарны шевер улус хадындан хейү-биле чазап турду. Хол-хаптарын, чолдак алгы тоннарын херээжен чон дайынчылар-

га даарап турган. Аваыс Серен Карашпаевна Куулар кончуг шевер болгаш эрес-кежээ кижиге чораан. Сарыг пөстен шериг хептерни, алгыдан чолдак тоннарын, хол-хаптарын, бөрттерни фронтуге хейнү даарап чоруткан кижиге. Ача-выс, уруглары бис база ававыска шериг хеп быжып, даараарына аажок дузалашкан бис. Ынчалдырла ававыс бисти аргыттынарынга, дааранырынга, ширтекти чүң-биле сырырынга, сиир кадарынга, алгы эптээринге, тараа тарып, хооруп-соктаарынга, сүттен чаагай ак чемнер кылырынга өөредип каан.

Ача-выс фронтуга белек чыылдазын удуртуп-башкарып турган. Боду 2 мунар аътты, 2 бени база акшаны берген. Сумулар Алдан-Маадыр, Бора-Тайга, Сүт-Хөл, Ак-Дашты кезип, белектерни чыгаш, кожуун төвүгө эккеп, дужаар. «Бүгү-ле чүвени – фронтуга!» деп кыйгыны күүсеткен идепкейлик киржикчилерни онза демдеглээр

ТИИЛЕЛГЕ!
1945 - 2020

БАШТАЙГЫЛАРНЫҢ
БАШКЫЗЫ

Владимир Катырарович уруглары-биле.

«4», «О» ортумак — «3», «Б» багай — «2», «К/Б» — кончуг багай — «1». Тыва алфавитти өөрени бергеш, демдектерин «5», «4», «3», «2», «1» кылдыр салыр аларган.

Баштайгы өөреникчилери Анай-оол Ховалыг — юстиция сайыды, Бичи-Уруг Монгуш — «Тиилелге» совхозтуң мурнакчы малчыны, Бапаа Учунук — Кочетов суурда башкы, Монай Монгуш — биология башкызы дээш-ле, эмчилер, артистер, чолаачылар, бухгалтерлер, тускай эртемниглер эндерик.

Ача-выс Бора-Тайга, Кара-Чы-

раа, Арыг-Бажы, Чыраа-Бажының Элдиг-Хем школаларына 42 чыл башкылап ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Ол «Күш-ажылга шылгарал» медальдың, «Партияга 50 чыл» хөрөк демдээниң эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну.

Владимир Назын-оол узун на-зылааш, 1997 чылда 85 харлыында Кызыл кожуунун Кур-Чер суурга, хеймер уруу Маадыр ие Биче-кыс Назын-ооловнаның өөнге мөчээн.

Кара-кыс МОНГУШ,
Улус өөредилгезиниң тер-
гини, хоочун башкы.

Дараазында үндүрүлгөдө «Шынның» аалчызы рубрикага ТР-де Биче бут бөмбүү лигазының регионалдыг хей-ниити организациязының президентизи Аян Сергеевич Соян-биле солун ужуражылганы номчуур силер.

Сураглыг тоолчу

Чанчы-Хөө оглу Ооржак
Шагдыр-оолдун сактышкынындан

Ачам 1895 чылдың август 15-те Барыын-Хемчиктин Аян-гатыга аңчы Чапаажыктың өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Ачамның ачазы, кырган-ачамны Чапаажык, кырган-авамны Борбук дээр.

Миннип кээримге-ле, өөвүстүң чанында багай чадыр өглүг. Ол дарааныр, шевер, холу черле куруг олурбас, бир-ле чүвени кылган турар. Сүрүн угбам ооң чанынга өскөн. Ачам ыңай-бээр көжерде иезиниң чадыр өөн бодунуң өөнүң чанынга тип, иезин карактап чораан. Ол та каш чылдар чүве, Каргы куду Ханы-Аксынга турувуста, ооң бичи уруглар-биле ойнап турганын сактыр мен. Ол 95 харлыында чедир чурттаан. Ачамның бодунуң кырган-ачазы Сойлукай байларның чылгызын кадарып чорааш, доңуп өлгөн дээр чораан. Ол база тоолдаар чораан.

Ачам ортумак дурт-сынның, бажының дүгүн өстүрбес, хаваанда 3-4 ханы сыгыглыг, каш тарамык сепел салдыг, кара-хүрөң арынның. Улусче аяк азы даңза сунарда, аяктың эриин болгаш даңзаның сорар ужуң адыжы-биле аштай тудуп, холу сириңейип сунар. Кончуг чугаакыр, ээлдек-эвилең. Аажок деридиичел, шагын дөрт үезинде бөрт шоолуг кетпес, бөргүн курунга кызыдып аар, хаваандан аккан дерин бөргү-биле азы чеңи-биле чодуп алыр чаңчылдыг. Кышкы үелерде бажының кыры хыраалай берген чоруур. Кончуг бөдүүн тыва идик-хептиг. Ачам күш-ажылга кончуг

ынак, кандыг-даа кара ажилдан далдараваас чораан.

Чапаажык кырган-ачамның тоолдарын ачам, акызы Шара-Хөө алышкылар бичиизинден тура сонургап дыннап, доктаадып ап чорааннар. Ачам аныяндан тура тоолун улуска ыдып берип эгелзэн. Оон тоолун дыңнаар дээш кожа-хелбээ аалдар ону бо-ла чалай бээр турган. Ол чалалгадан ойталавай, күзелди-биле барып тоолдаар турган.

Ачамның тоолдаарын дыңнаар дзэн улус бир өгте чыгып келгеш, кышкы даңы атсы от оттулуп, шай хайындырып, аш-чем кылып, ора хонар. Тоолдаарының мурнунда маспактандыр олуруп алгаш, херзэн хей-чөдүлү-биле бир-ийи алгыды чөдүрүп алгаш, шала алганы аарак эгелээр. Тоол дыңнакчылары тоолдун маадырларын кээргеп, болчуп, дыка-ла сонургап, «шыяан ам, оон» деп, тоолчудан улаштыарын дилеп олурлар.

Каш чылдар эртерге, ачам чоннуң хүндүткелин чаалап ап, улуг тоолчу апарган. Ачамның тоолдап чораан ол чылдарында аш-чем, идик-хепке бис ышкаш хей өг-бүлөгө кончуг-ла аар-берге үе турган. Ачам улустан чааш малдар ачылап алгаш, чартык ай азы бир ай-даа иштинде Эрги-Барлык ол ынчаар тоолдап чорааш, тарааны биске эккеп бээр. Ооң-биле амыдырап чораан бис. Саглы кири тоолдааш, дыка үр болгаш, чедип кээр. Ол кээрде тыпкан олчазын аъттарда чөдүрүп алган боор. «Де-

мир-Шилги аъттыг Тевене-Мөге», «Үжен ийи буттук модун ширээ», «Аңчы Калга», «Тоң-Аралчын хаан», «Каңгывай-Мерген», «Танаа-Херел», «Арганың ак коданы» дээш оон-даа өске тоолдарны ачам чонга ыдып чораан.

Ооң тоолдарының кол утказы, маадырлар бодунуң кызыл күжү-биле адаан-мөөрейге тиилээр, алдын даңгыны чаалап алыр. Оларның удурланыкчылары — Дээр оглу Демир-Мөге, Хүн оглу Хүлер-Мөге, Чер оглу Черзи-Мөге. Бо удурланыкчыларны алып-тиилеп алыры ындыг-ла амыр эвес. Хаан каты маадырны өлүмнүг черлерге айбылап чорудар, ынчалза-даа ол бүгү моондактарны шыдажып эртип, ооң айбызын күүсеткеш, алдын даңгыназын чаалап ап, оон оя, чирин чире чурттап чоруй баар.

Мындыг уткалыг солун тоолдарны Чанчы-Хөө Ооржак тоолдап чораан. Ол 1955 чылга чедир Мөңгүн-Тайгага чурттап чораан, 1956-1957 чылдарда Өвүрге чурттааш, база катап чуртунче көжүп келген. Аңаа Барлык, Кызыл-Шанчыг, Чинге-Дыт деп черлерге чурттап, Барлыкка өлгөнгөш, 10 ажы-төлдүг болган. Ол 68 харлыында Мөңгүн-Тайгага мөчээн. Ооң кайгамчыктыг чечен-мерген тоолдарының чыындызы 1972 чылда «Демир-Шилги аъттыг Тевене-Мөге» деп ном кылдыр үнгөн.

Джамия САЛЧАК.
1995 чылда дыңнап бижзэн.
Муугур-Аксы суур.

КОМАНДАЛАР	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	Оңкоолору
1 Утөр		2:5 0		5:2 3	8:12 0		0:12 0				3:2 3	6
2 Бии-Хем	5:2 3		3:9 0				2:11 0		3:10 0	3:7 0		3
3 «Меркурий»		9:3 3		4:3 3	5:4 3	7:7 0	5:7 0	10:5 3				13
4 Сибиряк 2	2:5 0		5:4 0		4:2 3	7:6 3		10:1 3		3:5 0		9
5 Мажа, пик	12:8 3		4:5 0	2:4 0	6:3 3	0:0 1				7:10 0		7
6 Сибиряк 1		7:7 1	6:7 0	3:6 0				6:2 3		3:5 0		4
7 ТРК	12:0 3	11:2 3	7:5 3		0:0 1		8:4 3	4:4 1				14
8 «Динжене»			5:10 0	1:10 0			4:8 0	4:4 1	4:7 0			1
9 Россия партия		10:3 3				2:6 0	4:4 1	7:4 3		6:5 3		11
10 Россиянын армиясы		7:3 3		5:3 3			7:4 3	4:7 0		3:7 0		9
11 ТКУ «Найыскал»	2:3 0				10:7 3	5:3 3		5:6 0	7:3 3			9

КОМАНДАЛАР	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	Оңкоолору
1 Салгал		10:2 3	3:9 0		5:0 3		8:7 3			5:8 0	12:5 3	12
2 Элегес-Аксы	2:10 0		5:4 3		6:4 3	5:3 0	2:6 0		8:3 3			12
3 ИХЯ	9:3 3	4:5 0		5:8 0	11:3 3			4:3 3		9:4 3		12
4 Чеди-Хөл			8:5 3		6:1 3		11:3 3		9:3 3	4:5 0		12
5 ТСИ	0:5 0	4:6 0	3:11 0	1:6 0	6:6 1	8:3 3					4:9 0	4
6 Алырга		3:5 0			6:6 1	5:3 3	4:4 1	5:7 0	6:8 0			5
7 Шагаан-Арыг	7:8 0	6:2 3		1:11 0	3:8 0	3:5 0	4:4 1			10:3 3		7
8 Бай-Тайга						4:4 1	4:4 1		4:5 0	3:9 0	11:2 3	5
9 «Рассвет»		3:8 0	3:4 0	3:9 0		7:5 3	5:4 3			1:4 0		6
10 Догэ	8:5 3			5:4 3		8:6 3		9:3 3	4:1 0			15
11 55-ки дат адыгжы бригад	5:12 0		4:9 0		9:4 3		3:10 0	2:11 0				3

